

Перко ВОЈИНОВИЋ*

ОПШТИ ПОГЛЕД НА СЕЉАШТВО У ЦРНОЈ ГОРИ (1878-1916)

Историја црногорског друштва до 1916. године, у ствари, је историја сељаштва, јер је углавном цјелокупна популација живјела на селу. Међутим, сељаштво у Црној Гори, из доба династије Петровића, није било предмет посебне историографске обраде. Било би сувише претенциозно, у једном краћем раду, ово питање цјеловито обрадити. Због тога сам одлучио да покушам указати на основна питања у једном краћем временском раздобљу (1878-1916), од времена међународног признања Црне Горе, до њене капитулације 1916. године.

Комплексно проучавање овог питања подразумијевало би три цјелине: аграр као привредна грана, село као политичка, економска и културна област и сељаштво као најбројнија категорија становништва. У једном обичном ограниченом раду, могуће је само назначити главне процесе. Историја црногорских племена везана је за историју аграрних односа. Аграрни односи су у овом назначеном периоду били предмет обраде у књизи др Жарка Булајића, *Аграрни односи у Црној Гори* (1878-1912). Овог питања су се доносили и истраживачи привредне историје др Мирчета Ђуровић, Спасоје Меденица, академик Обрен Благојевић, као и академик Миомир Дашић.

До почетка XIX вијека о Црној Гори једва да се нешто знало, јер није било блиских веза између ње и културних европских народа. Владало је увјерење да се ради о дивљој, неорганизованој, варварској земљи на периферији турског царства, мада је она преко млетачких приморских градова остваривала извјесне везе са Европом.

Живље интересовање показала је Европа за овај простор у XIX вијеку, што је било последица изукрштаних интереса великих сила (Русије, Аустрије, Француске и Енглеске) које су биле заинтересоване за рјешавање источног питања. У стратешко политичким прорачунима великих сила Црна Гора је могла бити ослонац њихових претензија. Одатле интерес елемен-

---

* Доктор историјских наука, редовни професор Филозофског факултета, Бањалука.

тарних сазнања о Црној Гори, углавном војних, о географском положају и становништву.

Неки аутори су црногорске сељаке приказивали са епским надахнућем, а неки са непознавањем и пристрасношћу. Први су их приказивали идеализовано, као епске јунаке с токама и убојним цефердарима (тако су их и неки сликари идеализовали), а други су их приказивали у негативном свјетлу, као урођенике, лијене и прљаве људе, похлепне на новац. Рјеђи су били они који су се предано удубљивали у цјелокупну структуру црногорског друштва, као што су то урадили Вук Караџић, Валтазар Богишић и Павле Ровински.

У историјској науци је прихваћено схватање по коме научник мора полазити од цјелине да би могао дубински проучити поједине сегменте друштвено-економског, политичког и идејног живота и оцијенити њихово функционисање у оквиру цјелине. При томе се мора имати у виду и специфичност црногорског друштва које није класно издиференцирано. Црногорски сељаци, који су чинили скоро цјелокупну структуру становништва, били су више изложени нуждама и невољама, а посебно одређеним историјским околностима, што је утицало и на специфична обиљежја у њиховом животу. Мора се имати у виду да Црна Гора не представља једну апсолутну цјелину већ да се племенска обиљежја разликују, а од 1878. године усљед територијалног проширења структура црногорског становништва је знатно измијењена.

1. – ФОРМИРАЊЕ СЕЉАЧКОГ ДРУШТВА У ЦРНОЈ ГОРИ

Прије него што се укратко укаже на основне процесе на црногорском селу, у периоду 1878-1916. године, потребно је указати на процесе сеоба, насељавања и формирања сељачког друштва у Црној Гори. У студији Сретена Вукосављевића *Историја сељачког друштва* аргументовано се указује да је турска владавина (њена држава) непосредно утицала на сеобе становништва. Турска држава никада није енергично радила на исламизирању, она је рају морала чувати јер јој је била потребна. Национална и вјерска хомогеност у Црној Гори биле су главни чиниоци снажног ослободилачког покрета. Социјална хомогеност је била мање битна.¹

Процес иселавања проучавао је Јован Цвијић. Тај процес био је условљен многим узроцима. 1. Најважнији су економски. 2. Неродне године, иако није било великих помора од глади због обиља меса и млијека. 3. Неки су губили или добијали земљишна права према томе јесу ли или нијесу остали у старој вјери. 4. Сељење је вршено најчешће из граничних области

¹ Види опширније: Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва*, књ. 1, 2, 3, Београд 1953.

због буна и немира. 5. Бјежање од болести и помора. 6. Погоршање аграрних односа који су погађали хришћанско становништво.²

Истраживачи су сагласни у мишљењу да не постоје чисто усељеничке или чисто исељеничке области. На основу традиције закључили су да је Катунску нахију већином населило српско становништво средњовјековне Зете. Процес насељавања трајао је доста дуго. Испољена је тежња за насељавањем у планинским и полупланинским областима подесним за сточарство. Ту средину сељак је теже напуштао, мада је најрадије насељавао земљиште између планине и равнице. У Црној Гори у XVI вијеку нема натплеменске организације. Племена су била у етничком превирању, јер је вршено досељавање у Катуне. (Тако је било у Језерима и Кути у Васојевићима). Та недовољна уобличеност племена, све до владике Данила, није омогућавала већу активност све до средине XVII вијека.

Стара Црна Гора преузима вођство у бунама и ратовима. Тамо се није могла формирати турска војна крајина због неприступачности и великог сиромаштва те области. У Црној Гори није постојало услова за формирање већих насеља. Међутим, сељаци су увијек налазили животну снагу и начина да све преживе и сачувају биолошки супстрат на већем дијелу територије. Земља се жилаво бранила. Када је црногорски сељак једном запосио земљу, он са те својине није излазио легалним путем. Брђанска племена Кучи и Васојевићи спријечила су усељавање арбанашких муслимана, а понекад и католичких арбанашких племена.

У свим областима гдје насеља нијесу стариначка, садашња баштинска својина није много стара. Баштинска својина стварана је спонтано и уобличавала се у XVIII, XIX, па и у XX вијеку. Свако братство је имало баштинска језгра, створена првим захватима. Земље је било доста па је требало искрчити и савладати. („Није газда ко има волове, но је газда ко има синове”). Међутим, обиље земље је понестајало, па је настала трка у претварању слободног земљишта у баштине. Тако се формирају баштине и насеља.

Недостатак земљишта условљавао је диобу колективног земљишта. За такву диобу залагала се највише сеоска сиротиња. Диобе нарочито настају када се пређе на ратарство. У Црној Гори се договарало хоће ли се диоба вршити по кућама или по главама. Сматрало се да је диоба коцком најисправнија. Црногорске власти извршиле су диобу земљишта у крајевима ослобођеним 1878. године. У околини Никшића сваком војнику, учеснику рата, додијељен је „војнички дио”. То су биле мале парцеле и продаване су шпекулантима по ниским цијенама, па су тако стварани велики посједи.

Црна Гора је законом забранила сваку диобу „комуна” 1884. године, јер је сиромашни сељак могао опстати, ако је било комуница. Било је и случајева

---

² Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд, 1966.

да држава или село додјељују досељенику земљу. Што је чије у селу се добро знало, а купопродаја се утврђивала уговорима које можемо пратити од Петра I и Законика књаза Данила од 1855. године. Наравно, морало је бити и сукоба око заједничког земљишта, као и око оног у приватном посједу.

Црна Гора се еманциповала већим дијелом прије него што је аглук и почео постојати. Сељак је имао свој слободни посјед иако је постојала разлика у богатству. Књаз и главари имају највеће посједе. Село је бранило заједничко земљиште, јер је оно било потребно за стоку. Да би се посјед сачувао важило је право прече куповине. Међутим, породичне диобе су уситњавале већ формиране посједе. (У неким европским земљама је била забрањена диоба сеоског посједа).

Својина земљишта је доживјела низ трансформација. У турско доба земља је била царска. Сељачка баштинска права потичу из сеоског рада. Земљишта на којима су појила, чесме и бунари нијесу се дијелила. Сељак има осјећај да је средиште народног живота и да зависи од природе. Он је везан за своје село и ограничен уским видицима. Село је својеврстан друштвени амбијент са традиционалним начином живота. Сељак и његови преци стекли су друштвене везе и одређени ранг. Због тога се не сели из свог села без големе невоље.

Колективна својина земљишта није имала стабилне границе (Васојевићи и Кучи су се крвили око Комова). Режим у планинама се развијао највише спонтано и слободно. Села су се међусобно споразумијевала, а државна власт је у сукобима тежила да одреди раније међе.

Селине и планине се обично распореде тако да колективно земљиште у планини буде удаљено, а колективно земљиште у планини буде удаљено, а колективна селина у близини села. Понекад земљиште под режимом планине постане село, а планина се претвара у селину. Свако село има селину. Баре Краљске постале су од планине села Краље, а то је обрнут процес. Село, а не држава управљало је колективном земљом, јер је било мало правних прописа, па је настало обичајно право.

Планина је била заједничка земља, са колибама, за заједничку испашу. Права удионичара у планини су била једнака, иако прописи нијесу једнаки за све удионичаре. То је регулисано сентенцијама. Удио у планини имају и они који се са њом не граниче (Бјелопавлићи су имали Сињајевину). У неким планинама има и баштина. Бјелопавлићи немају баштине, а Морачани, Пољани и Ускоци имају. (Богишићев закон 1888. године нема прописа о планини.) Посебних прописа није било ни за селишта. Селина је била земљиште које је у сеоском атару остало заједничко. Сеоски атар се формирао на пустом и неокупираном земљишту. (Бјелопавлићи су у Сињајевини имали право на пашу али не и на шуму.) Атар је оквир у коме се изграђује земљишна својина села.

Аграрна реформа у Црној Гори улиједила је тек после проширења територије 1878. године. Сељак је у новим областима ослобођен феудалних

обавеза. Сељак је постао слободан, а Црна Гора је остала углавном држава слободних сељака.

2. – ОПШТЕ ЕКОНОМСКЕ И ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ЦРНОЈ ГОРИ 1878-1916

Раздобље од 1878. до 1916. године је најважнији период у дотадашњем привредном развоју Црне Горе. Црна Гора је 1878. године територијално удвостручена и међународно се афирмисала као слободна и самостална држава. Добијањем градова Подгорице, Никшића, Бара, Улциња, Колашина, Спужа и Жабљака, у којима је била развијена трговина и занатство, створени су услови за даљи напредак ових привредних грана. Ослобођењем Бара и Улциња Црна Гора је добила излазак на море. У балканским ратовима Црна Гора је добила нова територијална проширења.

Увећањем укупне површине повећана је у укупној сразмјери површина обрадивог земљишта, које је до рата 1876. године било незнатно и махом слабе плодности. Већином се састојало од малих удолина, које су представљале оазе у каменитој пустињи, изузев Бјелопавлића, Црмнице и неколико мањих поља (Цетињско, Граховско, Његушко). Уз то је Црна Гора добила велике комплексе шума и богате пашњаке, што је имало огроман значај за развој сточарства.

Окружена, у прво вријеме, готово са свих страна турском територијом, Црна Гора се тада могла развијати једино у најнепреступачнијем брдском крају, који је 1815. године заузимао 3.000 km² територије, на којој је могло живјети 50.000 становника. Послије успјелих ратова, на Берлинском конгресу Црна Гора је добила знатно територијално проширење, могла је имати око 9.100 km² и око 170.000 становника, а послије балканских ратова, имала је површину од 14.250 km² и око 300.000 становника. Тако се суштински о значајнијем привредном развоју може говорити, углавном, тек од 1878. године.

На бази ових економских, међународних и географских предуслова Црна Гора је отпочела свој економски напредак. Пошто овом раду није циљ да детаљније улази у овај проблем, указаћу само на неке битне елементе који треба да пруже општу слику економског стања и положаја сељаштва у назначеном периоду.

Приведни развитак се није могао замислити без колских путева, повезивања градова и осталих привредних подручја. Држава је у периоду од 1879. до 1910. године изградила 464 km колског пута и око 30 мостова. Тако су били, углавном, међусобно повезани градови и привредна подручја. Овим је омогућен развој трговине и развитак трговачког капитала. Тиме се почело формирати јединствено државно тржиште.

Почетком XX вијека, на бази развитка трговинског капитала, оснивају се прве банке у Црној Гори. Већ 1901. године основана је Прва никшићка

штедионица са основним капиталом од 200.000 круна, а затим банке у Подгорици, Цетињу и Бару. Банке су имале широко разгранату мрежу својих филијала скоро по свим варошицама Црне Горе.

Са појавом банака ничу и прва крупнија трговачка удружења. Тако је 1907. године основано Никшићко трговачко акционарско друштво, чији се капитал нагло повећавао. Са развитком трговачког капитала почиње да продира у Црну Гору и страни капитал, и то у првом реду италијански. На бази трговачког капитала појављују се у Црној Гори, почетком XX вијека, прва индустријска предузећа, као пивара у Никшићу, фабрика дувана у Подгорици, неколико парних млинова и ситнијих предузећа.³

На оваквој економској основи развијају се и градови. Све до овог времена Црна Гора није имала градова и градског становништва у правом смислу. Процес класне диференцијације друштва био је тек у зачетку. Једино се издизао главарски слој са књазом и нешто интелигенције. Са развитком градова расте и градско становништво. Већ 1909. године било је 34.569 градских становника од 222.015. Градско становништво сачињавало је 15,57% цјелокупног становништва.⁴

Упоредо са развитком трговине, занатства, изградњом путева, са порастом градског становништва и првом појавом индустријских предузећа, врши се даљи процес класне диференцијације црногорског друштва. У том процесу формира се један нов грађански слој од трговаца, предузимача, кафеџија, дућанџија, акционара, државних службеника и интелектуалаца, који долази у сукоб са апсолутизмом књаза Николе. Тако почиње и парламентарни живот послје 1905. године. Од тада почињу оштре политичке борбе, које не престају до краја самосталности црногорске државе. Књажев политички концепт није више одговарао новој либералној грађанској интелигенцији. Стари односи постајали су кочница за бржи напредак, предма су сељаци остали изван политике.

Развитак трговине, банкарства, занатства и пораст градског становништва постепено је потискивао натурални карактер сељачке пољопривредне производње. Сељак је постепено увлачен у мрежу нових односа, у мрежу дугова и зависности од трговаца, зеленаша и банака. Робно-новчани односи су почели захватати и црногорско село. Док су трговачки капитал, занатство и банкарство доживљавали развитак, у поређењу са претходним периодом, пољопривреда је стагнирала, а у неким гранама и назадовала. То је и разумљиво, јер је она била, углавном, једина привредна грана, изузев занатства, кућне радиности, воденица, млинова за маслине, нешто ситнијих предузећа и саобраћаја. Трговачки капитал се искључиво развијао на ис-

³ Мирчета Ђуровић, *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње, 1958, 218.

⁴ Глас Црногорца, 15. јануар 1911, бр. 3.

цеђивању сељака. На терет радног сељака издржавао се цио државни апарат.

Под таквим условима није могло бити говора о било каквом унапређењу сеоских газдинстава. Пољопривреда је остала на најнижем нивоу развитка. Мотика, дрвена ралица, коњска и воловска снага – били су главна оруђа пољопривредне производње.

Сељак је обрађивао земљу као и његови преци, без употребе било каквих модернијих пољопривредних справа. Истина је да је држава набављала разна сјемена, стоку за укрштање, као и разна пољопривредна оруђа и то уступала сељацима по повољнијим цијенама. Нарочито су значаја имали разни државни пољопривредни расадници у већим мјестима као што су Подгорица, Никшић, Даниловград, Улцињ, Бар, Колашин, Црмница, Морача, Лимљани, Сотонићи. Мјере државе на унапређењу пољопривреде развиле су се нарочито послје 1902. године, када је при Министарству унутрашњих дјела основано Одјељење народне привреде. Његовом заслугом основан је већи број земљорадничких задруга, одржан већи број пољопривредних курсева, набављено разне стоке стране расе, сјемена, пољопривредних оруђа итд. Држава је сваке године уносила у буџет суму намијењену искључиво за унапређивање пољопривреде. Тако се та сума од 1908. до 1914. године удвостручила.⁵

Из државног буџета улагано је просјечно у овим годинама 75.000 круна годишње, а извучено из пољопривреде просјечно по 913.707 круна годишње, и то само на име државне дације, а да нијесу урачунати учитељски и свештенички прирез, плаћање на име обавезног рада итд. Трговачки и зеленашки капитал, као и банке, играли су посебну улогу у економском исцрпљивању сељаштва.

Да је пољопривредна производња стагнирала види се по подацима презентираним у књизи др Жарка Булајића „Аграрни односи у Црној Гори”, гдје су дати исцрпни подаци о површини обрадивог земљишта и просјечном приносу појединих пољопривредних култура, као и о сточном фонду.⁶ Од целокупне обрадиве површине највећи дио отпадао је на ливаде, и то 59,9%, док је на оранице долазило свега 40,1%. Ова привредна и друштвена заосталост, поред осталих чинилаца, условљавала је и различите облике аграрних односа. У крајевима ослобођеним послје 1878. године владали су феудални (чивчијски) односи на земљи, које Црна Гора није до краја и досљедно раскинула, па су постојали разнолики облици аграрних односа од племенских до модерне буржоаске својине над земљом.

⁵ *Буџет државних прихода и расхода*, Цетиње 1908-1914.

⁶ Жарко Булајић, *Аграрни односи у Црној Гори (1878-1912)*, Титоград, 1959, 19.

3. – СИТНИ СЕЉАЧКИ ПОСЈЕДИ И ЕКОНОМСКИ ПОЛОЖАЈ СИРОМАШНОГ СЕЉАШТВА

Послије насељавања и уређења аграрних односа на ослобођеној територији 1878. године, дошло је до знатнијих измјена посједовне структуре у Црној Гори. Нестали су крупни беглучки и агински посједи. Знатан број сељака добио је земљу и населио се у новим крајевима. Насељеници су се борили са многим тешкоћама, док нијесу оформили сеоска газдинства.

Др Жарко Булајић је анализирао структуру посједа 1889. године и презентирао податке из којих се види да 2.831 домаћинство није посједовало ни пуно рало оранице, а 55,03% (или 18.321 домаћинство) није посједовало ни пуни хектар оранице.⁷

Посједовна структура се споро мијењала, али је дошло до пораста најситнијих, а, у извјесној мјери, опадања средњих и већих посједа ионако уситњених ораница. Ограниченост обрадиве земље и пораст сеоског становништва, које се, услед опште неразвијености привреде, није нигдје друго ни могло запослити изван пољопривреде, утицали су још више на уситњавања ионако минијатурних сеоских посједа.

Од 1889. до 1890. године број сеоских домаћинстава повећао се за 4.006, од чега на најситније посједе 72,06%. Структура посједа ливада била је још неповољнија од ораница, јер 38,36% укупног броја свих домаћинстава није уопште имало своје ливаде. Према томе, најситнији посјед је апсолутно преовлађивао код свих врста обрадиве земље, тј. посједи на којима једно сеоско домаћинство није могло произвести хране да би се прехранило за неколико мјесеци.

Сточарство је било једна од главних грана пољопривредне производње и једно од најважнијих занимања сеоског становништва, али земљишни посјед већини није омогућавао држање обимнијег сточног фонда. Величина сточног фонда се односила, углавном, сразмјерно према величини земљишног посједа.

Апсолутно преовлађивање до крајности ситног земљишног посједа, поред природе самог земљишта, онемогућавало је увођење било каквих савременијих пољопривредних оруђа. Економска заосталост, природа земљишта, незнатне обрадиве површине, техничка заосталост, уситњеност посједа и политички облик монархистичке самовладе – изазвали су крајњу биједу сиромашног сељаштва. Пратиоци оваквог стања били су глад, задуженост, јавне продаје, печалбарство и емиграције.

Најтежа посљедица претјерано уситњеног посједа и осталих чинилаца била је перманентна глад сиромашног сељаштва. Ситни посјед, слаб при-

⁷ Исто, 153.

нос од земље, честе неродне године – нијесу омогућавали ситном сељаку да обезбиједи прехрану за читаву годину. На селу је, нарочито зими, сваке године владала права глад, а било је година када је поједине крајеве, па и цијелу Црну Гору, захватала права епидемија глади. Др Жарко Булајић у цитираној књизи наводи доста документоване грађе која потврђује ову констатацију. Подручне власти јављају Министарству унутрашњих послова драстичне вијести из разних крајева Црне Горе, у којима упозоравају на тешко стање становништва, које понекад скапава и умире од глади.

Скоро да није било краја у Црној Гори, а да није из године у годину, било угрожено глађу сиромашно црногорско сељаштво. Оно је било осуђено на систематску оскудицу и изгладњавање, борбу за хљеб, док остали артикли за исхрану нијесу ни долазили у обзир. Црногорски стандард овог периода тешко се може упоредити са стандардом било које европске државе из тог времена. Глад која је владала на црногорском селу била је основни узрок највећег дијела свих сељачких дугова.

Црна Гора није могла произвести ни половину жита потребног за исхрану становништва. Оно је скоро редовно износило 50% а учешће и 80% цјелокупног увоза. Осим овог фактора, множавању сељачких дугова доприносили су и други чиниоци, а нарочито порески систем. Основно пореско оптерећење становништва била је дација, а оптерећења су вршена и разним прирезима и порезима као свештенички и школски прирез.

Капетански систем организације локалне власти омогућавао је широке злоупотребе и масовне глобе, којима је било изложено сеоско становништво. Капетани су имали шира овлашћења за изрицање новчаних казни. Капетанске глобе су нарочито погађале ситног сељака.

Због сталне глади, примитивног пореског система и злоупотреба административне власти, сељак је све више западао у дугове. Оскудица новца, све до 1901. године, била је погодна за појаву зеленаштва. Зато и већина сељачких дугова има зеленашки карактер.

Услед глади на селу, највећи дио свих сељачких дугова произлазио је из потребе за житом. Сељак се морао борити против глади једино куповином жита као основног средства исхране. Немајући готовог новца, он се морао задуживати. На тој основи се врло рано развила трговина и множили трговци житом. Осим приватних трговаца таквом трговином су се бавили држава и богатији сељаци. Сви су продавали жито „на вађевину”, тј. са обавезом плаћања у одређеном року и са одређеном добити, искоришћавајући тако тежак положај и глад сеоског становништва. О томе детаљно пише др Мирчета Ђуровић у књизи „Трговачки капитал у Црној Гори”. Било од кога потицала, трговина путем вађевине имала је зеленашки карактер. Тако се трговачко-зеленашки капитал у Црној Гори снажио на биједном економском положају ситног сељака и тиме још више повећавао његово сиромаштво.

Да би паралисала зеленашку активност приватних трговаца житом, држава је имала монопол трговине житом и постала повјерилац ситног се-

љаштва. Скоро да није било ситног сељака који није био државни дужник од вађевине жита. Ма колико да је државна вађевина жита била повољнија, ситни сељаци се нијесу могли ослободити дугова. Штавише, они су се стално гомилали и разгранавали. Држава је осигурала право приоритета наплате свих државних дугова.

Узимање зајма на још непожњевено жито био је врло распрострањен облик вађевине. Познат је и облик вађевине на бази аренде са земље и од млинова, као и изора на волове. У овим случајевима се земља давала у закуп, док је закупни износ у новцу остављан закупнику на вађевину. На исти начин је поступано у случају издавања млинова у закуп и волова на изор. Овакав облик вађевине највише су практиковали богатији сељаци и главари.

Настанком банака и штедионица од 1901. године сељачки дугови су се све више множили и преко ових установа. Зајмови које су давале банке и штедионице били су неповољни за сељаке. Зато оснивање банака није побољшало економски положај сељаштва. Кредит који су давале банке био је мјеничне природе. Осим тога, банке су одобравале зајмове само уз залог непокретности (хипотеку). Непокретност, најчешће земље, морала је бити четири пута веће вриједности од траженог зајма. Мјенични дугови су наплаћивани по посебном поступку који је осигуравао тачну и брзу наплату. Тако је сељак са оснивањем банака све више упадао у мјеничне дугове, који су се убрзо показали као тешки и неподношљиви.

Настанком банака није задат јачи ударац зеленаштву. Трговина и зеленаштво су исцјеђивали сељака до крајњих граница, руинирајући економске основе његовог живота. Такво стање је натјерало државну власт да оснује Државну хипотекарну банку 1912. године, али Хипотекарна банка није успјела да на себе пребаци сељачке дугове, јер није имала довољно капитала. Пошто ни овим путем није ријешено питање сељачких дугова, држава је у току рата 1912. године прогласила мораторијум свих сељачких дугова. Сељаштво је, углавном, са тим дуговима ушло у нови рат 1914. године.

Тако се може закључити да су трговина и зеленаштво у Црној Гори, у почетној акумулацији капитала, све више утицали на назадовање производње. То је довело, поред осталог, до масовног исељавања. Трговина и зеленаштво су одузимали од сељака сав вишак његових производа. Усљед тога сељак није могао да обави ни просту репродукцију, а камоли да увећава обим производње. Није случајно Маркс констатовао: „Ситном сељаку довољно је да крепа само једна крива па да буде неспособан да своју репродукцију отпочне опет у старом размјеру. С тим он пада у руке лихвару, а кад се то једном догоди, више се никад не ослободи”.⁸

Ситни сељак се налазио, због дугова које није могао да отплати, пред коначном експропријацијом од свог земљишног посједа. Отуда у овом пе-

⁸ Маркс, *Капитал*, III, 553.

риоду и појава јавне појаве сеоских имања. Ако се прелистају бројеви Гласа Црногорца, са почетка овог вијека, види се да се број јавних продаја стално повећавао. Пауперизам је све више обухватао црногорско село.

Црна Гора, као економски заостала земља, није могла сиромашном сељаштву пружити никакво друго занимање. Зато се државни органи труде да га заштите од зеленаша, као и другим прописима којима ограничавају потрошњу одређених артикала, забранама неких штетних навика и обичаја. Сељаку се није смјело продати за дуг кућа и рало земље.⁹

Сељаку је остављен кров над главом, а он је почео одлазити на зараду ван земље, остављајући породицу у немаштини. На тај начин заустављан је процес експропријације сељаштва, али није могао бити заустављен нужан процес социјалног раслојавања сељаштва и економске диференцијације црногорског друштва.

У тешким привредним приликама сиромашни сељаци најчешће нијесу могли наћи ни кредита ни рада, па су једини излаз налазили у печалбарству и емиграцији, премда је било и случајева да су са имања одлазили и бољестојећи сељаци.

4. – БЕЗЕМЉАШИ И КРУПНИ ПОСЈЕДНИЦИ

Број сељака беземљаша у Црној Гори није био мали. О томе нема никаквих званичних података, али се могу посредно утврдити. Др Жарко Булајић је највише истраживао ову област и дошао до података да је само арендаторских породица, које су обрађивале манастирску земљу, било око 1.200, а велики дио ових породица уопште није имао своје земље. Аграрни односи нијесу били потпуно ријешени у Зети, Спужу, Жабљаку, Лешкопољу, Бару и Улцињу. У тим мјестима било је бројно сељаштво без земље, које је живјело на заосталој беглучкој земљи. Један број црногорских главара се нагло обогатио послије 1878. године и стекао релативно велике посједе на којима је живио и радио један број сељака беземљаша. Према томе, највећи број сељака беземљаша представља остатак феудалних односа, као што је и један број живио од надничења или најма код богатијих сељака и главара.

Према подацима које наводи др Жарко Булајић, у Црној Гори је било 1889. године 1.317 домаћинстава која нијесу уопште имала своје земље, а 1900. године било је 3.329 домаћинстава без оранице. Од ових 1.455 нијесу располагали ни са мало земље, 1.200 су имали нешто стоке, а 311 није имало ништа.¹⁰

⁹ Законик о судском постојуку у зраћанским сиварима, Цетиње, 1905.

¹⁰ Жарко Булајић, цит. дј., 203.

У Црној Гори није било много крупних посједа, али у односу на ситни посјед били су и такви упадљиви. Не располаже се тачним подацима о величини крупних посједа, али су обрађени у поменутој књизи Ж. Булајића.

Највеће крупне посједе имали су црногорски главари. Највећи посједник био је краљ Никола. Он је имао посједе у скоро свим крајевима Црне Горе. Послије краља Николе највећи посједници били су његови доглавници и сродници, као војводе Божо Петровић, Петар Вукотић, Шако Петровић, Марко Петровић, Гавро Вуковић, Ђуро Церовић, Лазар Сочица, Михаило Вучинић и други. Сви посједи стечени су у ослободилачким ратовима експропријацијом и конфискацијом ага и бегова, као и даровницама краља Николе. На посједима су преовлађивали закупни (арендаторски) односи. Ситни сељак се појављује као купац, наполичар, чивчија или надничар.

Ти посједи нијесу били пољопривредна газдинства, па су више личили на беглукче посједе и носили су полуфеудално обиљежје. Такав систем носио је примитивне облике рада, са примитивним средствима за производњу.

Поред ових посједа постојали су и манастирски посједи, који су стицани на разне начине, као нпр. даривањем, куповином, путем хипотеке и присвајања.

Манастири су, у првом реду Цетињски, у условима распадања Отоманске државе, били најјачи домаћи економски чинилац у Црној Гори. Они су располагали највећим земљишним посједима и највећим новчаним приходима. Уз њихов идеолошки и вјерски утицај, као и улогу у ослободилачкој борби, није случајно што су владике постепено концентрисале власт у својим рукама и тако одиграле значајну улогу у стварању црногорске државе. У каснијем историјском развоју дошло је до уздицања главарског слоја, па је улога цркве знатно умањена.

Манастирску земљу су највећим дијелом обрађивали зависни сељаци – кметови, који су живјели на манастирским имањима. Обавезе сељака према манастирима биле су врло различите. Положај сељака на манастирској земљи није био лакши од положаја оних на турских спахилуцима. Отпор сељака на манастирским посједима узимао је разне облике, али није прелазео индивидуалне оквире. У борби против турске власти манастири су били носиоци ослободилачких покрета, па су се зато заједно са сељацима нашли у заједничкој акцији. Због тога класна борба против кметских и полукметских односа није имала оштрији карактер.

Црногорски манастири су у прошлости разарани, пљачкани и уништавани. Током ослобођења и проширења Црне Горе дјелимично су укидани феудални односи на манастирској земљи, а манастирски кметови су стицали сопствену земљу и постајали слободни сељаци. Међутим, неки елементи феудалних односа су се задржавали.

У вријеме књаза Данила извршена је реформа на манастирским посједима када прелазе са натуралне на новчану ренту. Манастирска земља се почела издавати, путем лицитације, понудиоцима највише цијене. Било је и

изузетака за сељаке који су живјели на манастирским имањима. У Црној Гори је 1864. године било 11 манастира: Цетињски, Добарска ћелија, Брчело, Острог, Ждребаоник, Пиперска ћелија, Дуга, Морача, Бијела, Подмиланско и Жупа. Ослободилачким ратовима у саставу Црне Горе нашли су се и манастири Косијерево, Пива, Добриловина, Довоља и Аранђелово.

Највећи број арендатора на манастирским имањима чинили су сељаци-беземљаши, или они са недовољно земље. На свим манастирским имањима радило је 1900. године око 1.200 сеоских арендаторских породица. Велики број ових породица чинили су потомци некадашњих манастирских кметова. Манастири су, поред књаза и главара, били најкрупнији посједници у Црној Гори, а самим тим и економски снажне установе, па и снажан идеолошки ослонац у ослободилачкој борби. Поред остатака феудалних односа на тим посједима се најприје укида натурална привреда и уводе модернији робно-новчани односи на црногорском селу.

5. – ПЕЧАЛБАРСТВО И ЕМИГРАЦИЈА

Све до ступања државне власти Црногорци су четовали на турској територији и тако задобијаи пљијен, као допунски извор прехране. Касније су ти пљачкашки походи попримили национално ослободилачку природу. Тако је ослободилачки карактер четовања постао доминантан, све до разграничења Црне Горе и Турске, у доба књаза Данила, када потпуно престају. Од тада печалбарство и емиграција узимају масовнији карактер.

У доба књаза Данила Црногорци су највише печалбарили по Цариграду (1859. године било их је око 4.000).¹¹ Касније су се печалбари оријентисали и на друге веће земље, гдје су могућности за зараду биле много веће.

Не могавши наћи извор допунске зараде у својој отаџбини, сиромашни сељак, притиснут глађу, дуговима и јавним продајама, морао га је потражити у другим земљама. Отуда нагло повећање броја печалбара и у ваневропске земље. Тако је 1884. године било издато 1.030 пасоша, а 1892. издато их је 4.318. Одлазак на печалбу и иностранство, нарочито у Америку, почетком XX вијека, узело је најмасовније размјере. Број оних који су од 1900. до 1909. године отишли на зараду, а нијесу се вратили у Црну Гору, износио је 10.691. Према неким подацима, уочи балканских ратова било је само у Америци 20.000 Црногораца, што је чинило око 10% цјелокупног црногорског становништва.

Печалбари су сачињавали најснажнију и најбољу радну снагу, а уједно и срж војних обвезника. Печалбари су сачињавали половину укупног броја најспособнијих и најснажнијих сељака. Зато је одлив најбоље радне снаге

---

¹¹ Душан Вуксан, *Црногорски кайџан у Цариграду, његова власт и његови закони*, Правни зборник, бр. 2-3, Подгорица 1935.

имао и економске и политичке посљедице. Међутим, то је био једини начин да сиромашни сељаци олакшају свој тешки економски положај. Велике суме новца које су слали печалбари превазилазиле су збир свих прихода државног буџета 1910. године. Држава се није много трудила да заустави тај процес.¹²

Из истих узрока из којих је настало печалбарство, настало је и емигрирање из Црне Горе. Не налазећи довољно средстава за исхрану у домовини, сиромашни сељаци се исељавају, највећим дијелом у Србију, и одлазе на сезонске радове у иностранство. Црна Гора са својом примитивном привредом није могла пружити допунски извор зараде ситном и сиромашном сељаку. Због тога су се исељавали у разне дјелове свијета. Највећи број породица иселио се у Србију, а нарочито послје 1878. Од 1888. па до 1889. године црногорска влада је ограничила број исељеника на споразумом утврђен број од 6.000 људи, али се ипак преселио већи број. Морала је бити издата строга наредба којом је забрањено даље пресељавање у Србију, а и српска влада је забрањивала неконтролисано досељавање.

Покрет за исељавање није јењавао ни послје балканских ратова, али је од тада каналисан према Метохији и дијелу Санцака, који су послје ратова припали Црној Гори. Послје доношења Закона о насељавању ових крајева, 11.000 сеоских домаћинстава поднијело је молбу за насељавање, што представља скоро четвртину целокупног становништва.¹³

---

¹² Жарко Булајић, цит. дј., 197.

¹³ Исто, 202.

Проф. др Перко ВОЛИНОВИЋ

КРЕСТЬЯНСТВО В ЧЕРНОГОРИИ (1878–1916)

Резюме

История черногорского общества до 1918 года, это история крестьянства, потому что в основном все население в черногория жило в деревне потому и была причина указать на основные общественные процессы крестьянства в Черногории.

В этом промежутке времени учреждается продолжительная экономическая жизнь, но положение в деревни не изменилось в сущности к лучшему. Сельское хозяйство осталась на самом нижнем уровне развития. Абсолютно преобладание до границы мелкого земельного имущества, наряду с природой самой почвы которая не позволяла введение либо какой современной обработки почвы. Экономическая отсталость отсталость, мелочность имущества и политическая форма монархического самодержавия сочинили великую бедность большинства крестьянства. Сопровождающее такого положения была голод, обременение долгом, публичная продажа, заработка вне места и эмиграция. Первая мировая война и австрийская оккупация и военное разрушение в полности уничтожили до того бедное крестьянство. В таком особенно неблагоприятным и сострадательным условиям дождали крестьяне соединение Черногории и Сербии 1918. года формирование гославского государства.

